

ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ В КОНТЕКСТІ ЙОГО РОЛЬОВОЇ ПОЗИЦІЇ

Серед актуальних проблем, що стоять перед сучасною освітою, одна з найголовніших – підготовка вчителя. Вирішальним фактором тут стає особистість самого вчителя, особистість того, хто навчає. Отже, важливо з самого початку проаналізувати особистість вчителя в загальній системі суспільних взаємин, тобто в так званому "соціальному контексті", у зв'язку з його рольовою позицією.

Саме соціально-комунікативні властивості є інтегральними характеристиками особистості, за їх допомогою здійснюється взаємозв'язок учителя з соціальним середовищем (учні, батьки, колеги, соціальні інститути тощо). З огляду на це, сучасний учитель як суспільна одиниця і як особистість, і як суб'єкт спільної діяльності повинен (вивчатися) з точки зору його становища в групі (соціальна рольова позиція) і з точки зору його ролі та індивідуальних особливостей. У зв'язку з цим, Г.Андреева особливо зауважує на таких поняттях як "статус" або "позиція", що визначають місце індивіда, а в нашому випадку – учителя в системі групового життя, те, як він сприймається в структурі діяльних взаємин у групі.

Інша характеристика індивіда (вчителя) в групі – це "роль". І психологи, і соціологи характеризують роль як динамічний аспект статусу, що розкривається через перелік тих реальних функцій, які задаються особистості групою, змістом спільної діяльності (Г.Андреева, О.Андрієнко, Л.Божович, М.Обозов).

Особливостям особистості вчителя присвячено велика кількість досліджень (Ф.Гоноболін, Н. Кузьміна, В.Ляудіс, А.Маркова, Р.Овчарова, О.Проскура, С.Рогов, В.Семиченко та інші науковці). Так, Ф.Гоноболін одним із перших описав психічні якості особистості вчителя. Перш за все, вчений виокремив дидактичні, експресивні та організаційні здібності. Серед педагогічних здібностей учителя особливого значення автор надавав педагогічній інтуїції, спостережливості та увазі вчителя. Крім того, він наголошував на значимості для педагогічної діяльності сугестивних і академічних здібностей. Науковець поділяв особистісні якості вчителя на бажані та небажані. На його думку, важливими за оцінку учнів, є такі якості вчителя як справедливість, людяність, чесність, вимогливість. Неприпустимими для вчителя є роздратованість і нетерпимість.

Серед різних здібностей особистості вчителя найкраще висвітлюється їх емоційність, наголошує в своїх дослідженнях Є.Льїн. А.М.Педаєв відмічає, що емоційність вчителя – це найважливіший фактор впливу та взаємодії у навчально-виховній роботі. Справжній вчитель, підкреслюють Л.Мігіна, О.Баранов, С.Асмаковець, повинен володіти не лише емоційною стійкістю, а й емоційною гнучкістю. Найвища емоційність виявлена у вчителів початкових класів, що пов'язано з особливостями контингенту молодших учнів, як відмічено в наукових працях Г.Сіріцо та А.Ольшаннікової. За даними Н.Амінова, емоційна стійкість є професійно важливою особистісною якістю вчителя.

Про структуру емпатії та її значення для формування особистості вчителя відзначено в працях В.Бойка. А.С.Іванова підкреслює, що у вчителів найбільш яскравим є раціональний канал емпатії, а у студентів (майбутніх вчителів) – емоційний.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та досвід практичної роботи дозволяє стверджувати, що у вчителів з великим педагогічним стажем, для яких характерні симптоми емоційного вигорання, спостерігаються низькі показники за критеріями педагогічного такту та психологічної культури (Г.Харламова, Л.Колмогорова).

У працях С.Рогова підкреслюється, що в залежності від розвиненості у вчителів професійно важливих якостей та спрямованості вчителя на ті або інші цілі у процесі педагогічної діяльності, виділяється декілька типів вчителів, а саме: "організатор", "предметник", "комунікатор", "інтелігент" ("просвітитель"). Можна передбачати, що ці типи вчителів співзвучні з їх ролями, що виконуються в школі.

Аналіз наукової літератури (Л.Фрідман, І.Кулагіна та інші дослідники) засвідчив, що багато психолого-педагогічних праць присвячено аналізу стилів педагогічної діяльності вчителів. Досліджуючи навчальну взаємодію в межах аналізу структури індивідуальної діяльності вчителя, В.Ляудіс виокремив її структурні компоненти: мету, предмет, продукт, засоби, способи (операції). Про вирішальну роль особистості, професіоналізму й майстерності вчителя у становленні та розвитку педагогічного спілкування зазначено в працях В.Ляудіс, О.Сорокумової.

Відповідно до рівня сформованості професійних умінь особистості вчителя визначається рівень професійної діяльності вчителя. Так, Н.Кузьміна відзначає такі рівні: репродуктивний; адаптивний; локально-модельючий знання; системно-модельючий творчі рівні діяльності.

Слід відзначити, що багато досліджень присвячено аналізу стилів керівництва й спілкування вчителів (С.Іванов, А.Макасов, Д.Мішутін, Р.Овчарова, О.Проскура). Так, Р.Овчарова зауважує, що характер впливу вчителя на вихованців багато в чому залежить від якостей та характеристик особистості вчителя, його професійної компетентності, авторитетності й багатьох інших параметрів.

Теоретичним аспектам щодо типології взаємин у системі "вчитель – учень", їх джерелам та динаміці, формам прояву, присвячено багато праць, в яких особлива увага приділяється проблемам авторитету вчителя, його психологічній реальності. Так, М.Кондратьєв підкреслює, що існує думка про те, що вчитель нібито першочергово, незалежно від своєї професійної підготовленості та особистісних якостей, наділений в очах своїх учнів стійким авторитетом. Сама рольова позиція учителя передбачає обов'язковість виконання ним цілої низки функцій, безпосередньо пов'язаних з прийняттям різноманітних рішень, які визначають життєдіяльність шкільного колективу. Крім того, автор наголошує, що "було б неправомірно розглядати факт наявності в очах учнів авторитету особистості вчителя як обставину, що виключає авторитет його ролі. Рольовий авторитет є однією з найважливіших передумов становлення авторитету особистості, неабиякою умовою успішності педагогічної діяльності" [4, с.101], з чим важко не погодитися. Крім того, на нашу думку, можна виділити основні стадії становлення авторитету учителя, котрі, в свою чергу можна розглядати як ролі, що виконуються вчителем у сучасному шкільному житті:

- 1) педагог – джерело інформації;
- 2) педагог – референтна особа;
- 3) педагог – авторитетна особа.

Теоретичні та експериментальні дослідження показують, що в процесі своєї професійної діяльності вчитель виконує цілу низку педагогічних функцій, що сприяють його особистісному становленню та професійному зростанню. Так, у дослідженнях О.Сорокумової виділено педагогічні функції, що виконуються вчителем на різних етапах проектування навчально-виховної діяльності: діагностична, проєктивна, організаційна, інформаційна, контрольна, оцінна, корекційна, аналітична, прогностична.

Різноманітність функцій, що виконуються вчителем, як підкреслює автор, "додає до його праці компоненти багатьох спеціальностей – від актора, режисера та менеджера до аналітика, дослідника й селекціонера" [9, 102]. Таким чином, можна зробити висновок, що мова йде про виконання сучасним вчителем соціальних ролей, що впливають на формування особистості вчителя.

Розробляючи основи переходу до інноваційного навчання, В.Ляудіс виокремила й описала рольові позиції викладача, підкреслюючи, що під час традиційного навчання у викладача переважає предметно-орієнтована позиція, а отже, й інформаційно-контролююча функція. Під час інноваційного навчання вчитель займає особистісно-орієнтовану позицію, що свідчить про переважання організаційної та стимулюючої функції [5].

На підставі інноваційного підходу науковцями виявлено різноманітні функції учителя, що реалізують гуманістичну позицію у навчально-виховному процесі, такі як: фасилітатор, помічник, радник, інструктор, взірць, спостерігач, партнер. Так, О.Сорокумова підкреслює, що провідними під час інноваційного навчання виступають функції фасилітатора та партнера. Таким чином, наголошує В.Ляудіс, в ході виконання вищезазначених функцій відбувається взаємозбагачення свідомості головних суб'єктів навчального процесу – вчителя та учня.

У своїй праці "Психологія педагогічної діяльності" В.Семиченко детально описує модель сучасного вчителя, наголошує на тому, що "вчитель має постійно відтворювати, "будувати" себе, свій настрій, вміти знаходити в собі і використовувати творче натхнення" [8, с.34]. Автор педагогічну діяльність розглядає як "виконання професійної ролі", що значно впливає на особистісний розвиток "виконавця", тобто вчителя. На думку науковця, діяльність учителя досить жорстко регламентована його функціональними обов'язками. Відповідно до кожної функції можна виділити так звані нормативні професійні ролі: той, хто дає завдання; той, хто виховує; той, хто допомагає вийти зі складної ситуації; той, хто оцінює тощо [8, с.194]. Умовно їм можна дати певні назви, що відображають сутність тієї чи іншої ролі, зауважує В.Семиченко (наприклад, "Джерело знань", "Наставник", "Опікун", "Старший друг", "Суддя" тощо). Вона робить висновок про те, що виконання конкретним вчителем професійних нормативних ролей має безліч модифікацій і, за нашим припущенням, залежить від особистісних якостей вчителя, від особливостей його особистості в цілому.

Отже, проведений аналіз наукових досліджень дозволяє зробити висновок про те, що всі дослідження, присвячені виявленню й характеристиці особливостей особистості вчителя, хоча б частково пов'язані з поняттям ролі та структури його особистості. Так, зокрема, О.Сорокумова, стверджуючи про різноманітність функцій, які виконує вчитель, вказує на компоненти різних спеціальностей (ролей) від актора до селекціонера [9]. А.Щербаків всі основні функції педагогічної діяльності поділяв на дві групи (загально-трудова та педагогічна) й запропонував функціональну структуру діяльності педагога. Більшість сучасних психологів (М.Кондратьєв, В.Ляудіс, О.Сорокумова, В.Семиченко), характеризуючи особистість вчителя, спираються в дослідженнях на поняття "роль".

У зв'язку з тим, що роль – це одночасно соціальне і психологічне поняття, що означає психологію і форми поведінки, характерні для людини в залежності від того, яке положення в суспільстві або соціальній групі вона займає, буде коректним детально вивчити й систематизувати як соціальний, так й індивідуально-типологічний напрям цього психологічного утворення (професійної ролі вчителя).

Мета статті – систематизувати й узагальнити дослідження, присвячені вивченню особистості вчителя з позиції його професійних та соціальних ролей. Як справедливо зауважує Т.Шибутані, при вивченні організованих груп інколи корисно виділити деякі стійкі фази спільних дій, що повторюються. Там, де розподіл праці є чітко визначеним, внески, яких очікують та вимагають від різних учасників, можуть бути названі ролями. Те, що робить людина, в значній мірі передбачено її розумінням своєї ролі [10, с.46]. Автор наголошує на тому, що у будь-якій (без винятку) організованій дії ролі знаходяться в обов'язковій

взаємодії одна з одною, як у драмі – будь-яка роль має сенс лише тоді, коли вона пов'язана з поведінкою інших діючих осіб. І як висновок, Т. Шибутані зазначає, що ролі не можуть бути визначені в термінах поведінки окремої особистості, а тільки як шаблон взаємних прав і обов'язків [10, с.46]. Обов'язок, зазначає автор, це те, що людина відчуває зобов'язаною робити, виходячи з цієї ролі, котру вона виконує; інші люди очікують і вимагають певних дій і вчинків [10, с.47]. Так, учитель напевно повинен дбати про розвиток своїх учнів, створювати для цього необхідні умови, поважати особистість в кожній дитині, сприяти формуванню позитивних якостей, виховувати почуття емпатії, чуйність, доброту, милосердя, дбати про психічне здоров'я своїх учнів. Але він не зобов'язаний одягати дітей, годувати, забезпечувати їх матеріально тощо, оскільки це зобов'язано робити інші дорослі, що взяли на себе ролі "батька" та "матері".

Учні та батьки, в свою чергу, повинні зробити все задля того, щоб кожна дитина відчувала себе комфортно у класі, в процесі спілкування з вчителем. Наприклад, по закінченню початкової школи молодші школярі повинні навчитися писати, читати, отримати елементарні знання з основ наук, опанувати форми логічного мислення, бути готовими виконувати вказівки дорослого, ставити перед собою мету й доводити справу до кінця тощо. Все це необхідно, щоб спокійно і своєчасно перейти з цієї ролі і перейти до іншої через співпрацю з вчителем, батьками та однолітками.

Учитель, що вміє організувати навчально-виховний процес, навчальну діяльність молодших учнів задля розвитку й становлення особистості бере на себе й вміє грати відповідну роль. Сутність цього процесу полягає в тому, щоб виконувати свої обов'язки, котрі накладаються роллю, і здійснювати свої права стосовно інших. Кожний вчитель має певне уявлення про те, що складає відповідну лінію його поведінки як для нього самого, так і для інших.

На нашу думку, програвання ролі входить до рольової структури особистості, і її відпрацювання слід розпочинати ще в студентські роки у педагогічному навчальному закладі, готуючись до професійної педагогічної діяльності.

Навчитися грати роль – процес складний і довготривалий, що виявляється можливим за умови розуміння ролі інших, коли людина здатна уявити собі, як ці інші (в даному випадку учні, батьки, колеги) будуть реагувати на те, що він (вчитель) чинить або збираються діяти. А також за умови сприйняття й розуміння ролі як структурного компоненту власної особистості, свого "Я" як частини себе. Проте, щоб зрозуміти це, учасник повинен уявити самого себе у позиції іншого й приміряти цю роль на себе. Вчитель, наприклад, може уявити, як його прохання, вимога, вказівка прозвучать для учня, його батьків і відповідно підібрати висловлювання. Отже, *прийняття ролі* є важливою частиною *програвання ролі*.

Як справедливо зауважує Т.Шибутані, ці два поняття не слід змішувати. Програвання ролі вимагає організації поведінки у відповідності з груповими нормами, а прийняття ролі вимагає, щоб діюча особа уявила, як вона сама виглядає з точки зору іншої людини. У даному контексті, є сенс звернутися до ідей корифеїв особисто-гуманної філософії освіти В.Сухомлинського та Ш.Амонашвілі, котрі відзначали, що справжній вчитель повинен перейматися проблемами своїх учнів, жити разом з ними справжнім реальним життям і, в зв'язку з цим, піднятися до рівня кожної дитини, допомогти їй долати труднощі й радіти успіхам.

Отже, впорядкованість повсякденного шкільного життя значною мірою обумовлена тим, що кожний вчитель – це особистість, суб'єкт спільної діяльності, який послідовно виконує то одну, то іншу конвенційну роль. Майже кожного дня вчитель-класовод контактує зі своїми учнями, їхніми батьками, колегами, адміністрацією школи, і виконуючи свій обов'язок (професійну роль), він повинен мати відповідний зовнішній вигляд, посміхатися, бути уважним, вихованим, лагідним, послідовним у своїх діях. Усе це виконується, поки вчитель знаходиться в школі, у класі.

Більшість людей, і вчителів в тому числі, усвідомлюють ролі, які вони грають, лише в незвичних обставинах. Якщо дитина (учень класу) навмисно ухиляється від виконання інструкцій та вказівок вчителя, він (вчитель) обурюється. Новачки ж у школі – першокласники або студенти-першокурсники у ВНЗ, молоді спеціалісти на робочих місцях часто губляться, відчувають дискомфорт, перш за все, тому, що вони не здатні визначити свою нову роль з достатньою якістю й зрозуміти її суть.

У школі різні статусні характеристики існують для кожного з її членів: є позиція (статус) директора, заступника директора школи, вчителя-предметника, вчителя-класовода, учня (старшокласника, молодшого школяра) тощо. Якщо описувати набір функцій, що передбачені групою кожній позиції, то отримуємо характеристику ролі директора, вчителя-предметника, вчителя-класовода, учня, молодшого школяра.

Нам імпонує думка Г.Андреевої про те, що не можна уявляти роль як щось статичне, незмінне: динамізм її полягає в тому, що при збереженні статусу (позиції) набір функцій, найбільш йому відповідних, може сильно варіюватися в різних однотипних групах. Наприклад, початкова школа, кафедра вчителів початкових класів, а головне – в ході розвитку як самої групи, так і більш широкій соціальній структурі, в яку вона входить (загальноосвітня середня школа).

У психологічній літературі зазначено, що функція – це роль, призначення того чи іншого психологічного утворення, процесу, якості або стану в житті людини [6, с.462]. При застосуванні терміну "функції" у множині зазвичай мають на увазі сукупність психічних або психологічних процесів людини. В нашому випадку – це перелік вимог до кваліфікаційних категорій вчителів початкових класів [2], в якому зазначено, що кваліфікаційна категорія "спеціаліст" включає в себе перелік відповідних знань та умінь, які, в свою чергу, об'єднуються в психологічну якість – функцію, котру виконує вчитель-класовод з позиції його поведінки та статусу (ролі), який він займає у суспільстві, зокрема в педагогічному колективі вчителів початкових класів.

Сукупність психологічних якостей та форм поведінки, характерних для вчителя початкової школи дають можливість вважати його універсальною особою у сучасній школі й набувають особливої значущості та актуальності для психологічної науки.

Висновки. Проведений аналіз наукових досліджень засвідчив, що проблема професійної підготовки особистості вчителя з урахуванням його рольової позиції є досить актуальною. На сьогодні наукові дослідження в основному спрямовані на розкриття поняття соціальної ролі вчителя через педагогічну взаємодію, групу, спільну діяльність. Залишається не розкритим психологічний аспект, зокрема індивідуально-типологічний напрям вивчення особистості вчителя, його професійної ролі та рольової структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 376 с.
2. Вимоги до кваліфікаційних категорій медпрацівників / Відпов. за випуск Бокій А.Ф. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський інститут освіти, 1998. – 119 с.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности / Е.Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 432 с.
4. Кондратьев М.Ю. Взаимосвязь авторитета личности и авторитета роли учителя // Вопросы психологии. - № 2. – 1987. – С. 99 – 103.
5. Ляудис В.Я. Инновационное обучение и наука / В.Я.Ляудис. – М., 1992.
6. Немов Р.С. Психологический словарь / Р.С. Немов. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.
7. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. – М.: ТЦ "Сфера", 1998. – 240 с.
8. Семиченко В.А. Психология педагогической деятельности / В.А.Семиченко. – К.: Вища шк., 2004. – 335с.
9. Сорокоумова Е.А. Педагогическая психология: Краткий курс / Е.А.Сорокоумова. – СПб.: Питер. – 2009. – 176 с. – (Серия "Краткий курс").
10. Шибутани Т. Социальная психология. Пер. с англ. В.Б. Ольшанского / Т.Шибутани. – Ростов н/Д: "Феникс", 2002. – 544с.

Подано до редакції 05.02.10

РЕЗЮМЕ

У статті розкриваються особливості особистості вчителя в соціальному контексті. Описана його рольова позиція.

Ключові слова: особистість, вчитель, рольова позиція.

З.М. Мирошник

ИЗУЧЕНИЕ ЛИЧНОСТИ УЧИТЕЛЯ В КОНТЕКСТЕ ЕГО РОЛЕВОЙ ПОЗИЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются особенности личности учителя в социальном контексте. Описана его ролевая позиция.

Ключевые слова: личность, учитель, ролевая позиция.

Z. M. Myroshnik

EXAMINING TEACHERS' PERSONALITY IN CONTEXT OF THEIR ROLE POSITION

SUMMARY

The article reveals some features of teachers' personality in social context; describes their role position.

Keywords: personality, teacher, role position.